

Nacions sense nacionalisme: Pàtria i patriotisme a l'Europa de l'Antic Règim*

per Xavier Torres i Sans**

1. Aquestes notes són un avenç esquemàtic i necessàriament matusser d'un argument (i d'un treball) en curs d'elaboració (i redacció). El tema de fons és una indagació sobre les identitats col·lectives, les seves variants i la seva coexistència o jerarquització a les societats europees de l'Antic Règim: sobre les nacions abans dels estats-nació, en definitiva. L'àmbit d'estudi preferent és el Principat de Catalunya a mitjan segle XVII, però l'argumentació general és el producte d'un estudi comparatiu l'abast geogràfic i cronològic del qual coincideix *grosso modo* amb els dominis europeus de la branca dita «espanyola» de la casa d'Àustria els segles XVI i XVII. Ara com ara, doncs, no incorporem pas els prou nombrosos, variats i suggestius casos de patriotismes setcentistes, que exigiria, sens dubte, sensibles matisacions o fins i tot una línia argumental prou diferent.

2. Una temptativa semblant no és, certament, del tot original a la historiografia modernista europea o catalana, que ha tractat aquesta matèria sota una diversitat d'enfocaments prou notòria. Per la nostra banda, hem adoptat, deliberadament, un punt de vista «indirecte» sobre la qüestió, persuadits que qualsevol perspectiva «retrospectiva» (fonamentada en la recerca i l'aplicació dels trets contemporanis de la nació en societats prou anteriors) constitueix tard o d'hora un autèntic carreró sense sortida. Vull dir que no sé si és gaire operatiu demanar-se, «cruament», si hi ha o no tal o tal nació a tal o tal època més o menys reculada; o si una nació determinada existeix d'ençà de tal any o de tal mil·lenni. Perquè qualsevol resposta, positiva o negativa, no depèn, en darrera instància, sinó dels criteris adoptats o fins i tot del grau de metàfora o anacronisme que es vulgui tolerar. Contràriament, el punt d'arrencada de la nostra anàlisi no és cap definició mecànica o «aclimatada» de nació, sinó determinades

* Aquest assaig és una versió lleugerament retocada d'un text que fou presentat en una sessió de discussió del Seminari del Departament d'Història Moderna i Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona a les darreries de l'any 1992. El lector haurà de disculpar, doncs, el to relaxat o a estones massa col·loquial d'alguns passatges i fins l'«oralitat» excessiva del conjunt del text. Tampoc no hi trobarà la pertinent justificació bibliogràfica o documental de les afirmacions que s'hi fan, la qual cosa puntualitzarem en un recull ulterior i força més extens sobre el mateix tema.

** Universitat de Girona

manifestacions col·lectives coetànies que es presenten, amb raó o sense, com a «patriòtiques» o inspirades pel «patriotisme».

3. «Patriotisme», que jo sàpiga, és un mot del tot rar o inexistent a la Catalunya i a l'Europa dels segles XVI i XVII (no pas, evidentment, al segle següent). Ara com ara, però, no trobo cap expressió més adient per tal de designar fets i actituds que es fonamenten o diuen fonamentar-se en «l'amor a la pàtria», «la defensa de la pàtria» i altres locucions coetànies equivalents. Altrament, el mot «patriota» ha estat d'ús prou regular en determinats contextos de l'Europa del Cinc-cents, com ara a les guerres franceses de religió.

4. De patriotismes o lleialtats de grup amb un rerefons territorial més o menys gran n'hi havia, però, de moltes menes a l'Europa i a la Catalunya dels segles XVI i XVII. Els humanistes, per exemple, fomentaren arreu un patriotisme «cívic», d'inequívoca arrel clàssica, i lligat sobretot a la *res publica* o a la pertinent «ciutat-estat», que era, tanmateix, un distintiu de classe, un pre-requisit o condició *sine qua non* de classe dirigent; i que justificava, en conseqüència, tant la desigualtat social existent al si de la «república» com el gaudi desigual de drets polítics al si de la comunitat. Era, en definitiva, un patriotisme socialment exclouent (tot i que hom no pot excloure'n, certament, lectures alternatives «des de sota»).

Hi hagué tothora, però, un patriotisme més «democràtic» o socialment compartit, localista o «de campanar», que, inicialment, no anava gaire més enllà d'una afecció comuna i emotiva envers les terres i els homes de la contrada nadiua i que assolía la seva expressió més «militant» o elaborada quan més lluny (i no sols físicament) se n'estava d'ella. Era, tot i així, un patriotisme atomitzador per definició; anacional o fins «antinacional», per tant; i, políticament, neutre o generalment innocu.

Coexistia a molts llocs, però, amb un patriotisme «jurisdiccional» o senyorial. Patriotisme forçat, unes vegades, quan constituïa, simplement, la resposta obligada, lleial, de tot bon vassall davant les requestes del seu senyor; espontani, altres cops, quan es confonia amb el «paternalisme» senyorial, i canalitzava, amb el senyor o sense, la pugna entre comunitats frontereres i jurisdiccionals distintes al voltant de l'aprofitament o possessió de determinats recursos naturals: les mateixes disputes d'aigües, pastures, boscos (i, arribat el cas, d'imatges santes o altres símbols col·lectius), que nodrien prou regularment el patriotisme de «campanar». Aquestes manifestacions habituals d'«identitat col·lectiva» són indissolubles del feudalisme mateix que, en general, mai no en diem «patriotisme». I fem, segurament, molt ben fet.

Aquest seguit de pàtries locals, feudals o deliberadament classistes rarament destorbaren, tanmateix, l'existència paral·lela, i fins superior i tot, d'una altra mena peculiar i força estesa de patriotisme; més o menys ampli territorialment, però tothora transcendent políticament, a saber: el patriotisme arrelat en una estructura comunitària de privilegis. Patriotisme «privilegiat», en diríem, si no fos per la lectura massa jacobina o superficial que se sol fer d'aquest terme en parlar de les societats de l'Antic Règim. Patriotisme «comunitari» no sembla pas una solució millor o gaire menys equívoca. Es tracta, en qualsevol cas, d'un patriotisme prou distint i específic, que és alhora jurídic i territorial; que emmarca terres i homes en un perímetre determinat, però que al·ludeix, sobretot, a les

lleis o «privilegis» que regeixen tant les relacions internes de la comunitat — entre individus, estaments o classes— com els vincles entre la comunitat i l'«exterior» o autoritat sobirana. Patriotisme, doncs, de «país», com en dirien els estudiosos dels *pays d'États* francesos. Aparentment, el vertader patriotisme o l'únic que pot merèixer, amb propietat, aquest qualificatiu. No és pas veritat.

Perquè hi hagué tothora un patriotisme «invisible», que hom pot anomenar (menys irònicament) «dinastisme», i que es confonia, de fet, amb la figura del monarca o la lleialtat a una determinada casa regnant o corporació pública (fos el Comune florentí, fos la «sereníssima» *res publica* veneciana). Un patriotisme segons el qual lluitar pel país o per la «nació» no era gaire diferent que lluitar pel rei o pel poder instituït: un patriotisme segons el qual la glòria del rei i de la nació o col·lectivitat eren una mateixa cosa. No hi fa res si el rei no era «natural» del país, o si senyorejava, com passava tan sovint, una multiplicitat de comunitats o països de «naturalesa» ben distinta. La persona del sobirà o la mateixa institució monàrquica no tenia, en rigor, «naturalesa» o «nacionalitat», que en diríem ara: simplement, assumia per definició, i simultàniament, totes les naturaleses de les comunitats que governava. Per aquesta raó, l'entronització d'un monarca «estranger» no era pas vista, inicialment, com una pèrdua d'independència «nacional» o de la identitat col·lectiva; per aquesta raó, igualment, el «realisme» més ingenu o desfermat no era pas incompatible —ben al contrari— amb la preservació i l'exaltació d'una identitat col·lectiva. Fins a tal punt era tautològic o redundant, aquesta mena de patriotisme, que tots plegats tendim a ignorar-lo.

5. És pot afirmar, doncs, que a l'època, es podia ser patriota sense saber-ho; o, si més no, sense fer-ne la mena d'ostentació i de publicitat que els agradaria de trobar, enmig dels papers, als historiadors d'ara. Aquest patriotisme «automàtic», però, també es definia positivament. Rarament, en relació amb una comunitat de trets lingüístics o culturals en el sentit més ampli de la paraula; ni per haver compartit un mateix passat o una mateixa dinastia; ni pel fet accidental de restar adherit a una geografia determinada. S'era el que s'era —català, castellà, aragonès o valencià— pel fet de viure sota unes mateixes lleis o feix de privilegis exclusius. Privilegi i patriotisme són, de fet, dues cares de la mateixa moneda. Privilegis o «constitucions», com en deien al Principat, són, altrament, la veritable «frontera», l'autèntic «territori», i marquen tant un espai polític propi com el perímetre d'una identitat col·lectiva.

Dit altrament: allò que distingeix o diferencia —i, eventualment, oposa— un català i un no català —un castellà, per exemple, però també un valencià o un aragonès— són els privilegis respectius, semblants o dissemblants, més o menys nombrosos segons els casos, però tenyits tothora d'antigor, i de la sang dels avantpassats comuns. La llengua, una història més o menys compartida i altres criteris de naturalesa semblant no són pas, arribat el cas, factors o realitats totalment intranscendents. Sabem que poden esdevenir, *a posteriori*, ingredients essencials de la retòrica i la legitimació de les rebel·lions patriòtiques (sigui a Catalunya o a Portugal el 1640, sigui als Països Baixos septentrionals cinquanta o setanta anys abans), però no fonamenten, d'entrada, una «nació», ni són elements indispensables per a la constitució o definició d'una identitat col·lectiva. «Lluitar per la pàtria» esdevé, a l'època, lluitar pel privilegi, per la seva preservació, per la seva acumulació.

6. De privilegis, com de patriotismes, n'hi havia també, com és prou sabut, de moltes menes. Hi havia, d'una banda, privilegis estamentals, que garantien, ben segur, les diferències de classe, i definien, simultàniament, una classe dominant i el seu revers: unes classes subordinades. Alhora, n'hi havia d'altres, de privilegis, amb un marcat contingut territorial, obtinguts per corporacions comunitàries com ara els municipis, o atorgats pels senyors jurisdiccionals respectius en l'esfera dels seus dominis, i que segmentaven o fins oposaven, uns i altres, les comunitats del país: marcaven, en definitiva, altres tantes «fronteres» o «identitats col·lectives» («som de tal senyor», «som de tal ciutat») i fomentaven, en conseqüència, una multiplicitat de patriotismes de radi local o circumscrit (de la ciutat davant i contra la ruralia; dels barcelonins contra els perpinyanesos; d'algunes viles dels comtats contra les capitals de Perpinyà o Puigcerdà...). Però hi havia, finalment, un seguit de privilegis, de rang superior, que tendien a recompondre aquest mosaic de patriotismes i fronteres locals: les constitucions o lleis aprovades pel «rei en corts», moltes de les quals no prenen en compte moltes d'aquestes fronteres territorials o socials. Eren, per definició, les lleis del Principat i dels comtats; les lleis «dels catalans». I només dels catalans, caldria afegir: qualsevol equivalència o similituds amb el cos de lleis d'una altra comunitat política caldria considerar-la merament accidental o producte de consideracions comunes al voltant de la noció del «bé comú».

7. Tot i ser les lleis «dels catalans», les constitucions no eren pas de tots els catalans: ni per la seva modalitat d'elaboració, ni per la seva esfera d'aplicació, ni, ben sovint, pel seu contingut mateix, palesament discriminador. No podien ser-ho de cap manera en una societat, com ara l'Europa de l'Antic Règim, on regia encara el principi ben medieval segons el qual «fer justícia» (atribuït monàrquic per excel·lència) era «donar a cadascú el seu», és a dir, allò que li pertocava per raó de l'estament que (a grat o a desgrat) ocupava. Les constitucions, tanmateix, tampoc no eren el bastió d'una estricta i, al capdavant, numèricament ínfima classe rectora o dominant. Contràriament, constitucions o privilegis d'índole diversa tendien, més aviat, a distribuir-se prou desigualtàriament entre els diversos rangs estamentals. El resultat no era, naturalment, l'anivellament o el temperament de les diferències socials —ben al contrari; la seva reproducció «ampliada»—, però aquesta disseminació de favors i avantatges específics atrapava insensiblement un elevat nombre d'individus i de categories en les xarxes —i la lògica— del privilegi; fos com a catalans, com a membres d'un determinat estament, ofici o corporació, fos com a habitants o persones domiciliades d'una ciutat o comunitat determinada. En poques paraules: el privilegi arrebegava i definia la comunitat política; un espectre socialment prou ampli i diversificat que incloïa, fos a la Catalunya o a l'Anglaterra del segle XVII, allò que els historiadors anglosaxons anomenen sense embuts *the middling sort* o classes mitjanes; o allò que molts tractadistes coetanis, catalans o no, denominaven, de vegades, «poble» o *populus*, és a dir, individus que tenien, per definició, un grau o un altre de drets i de deures polítics.

Els exemples no són difícils de trobar. Hom pensa immediatament, en el cas català, en emfiteutes grassos com ara aquest Joan Guàrdia, pagès de l'Esquirol, prou conscient, segons el seu dietari, de tot allò que es cou, i que és en joc, a la Barcelona o a la Catalunya del 1640; o en mestres d'ofici com ara l'assaonador

barceloní Miquel Parets, amb un peculi no negligible (segons els dots familiars), i un lloc assegurat en el regiment local, a les processons ciutadanes o a les milícies gremials que fan guàrdia a les muralles de la ciutat. Ni que sigui per comparació, si més no, es tracta també de «privilegiats»; d'individus, per tant, que tenien raons, arribat el cas, per ser obertament patriotes, fos com a barcelonins, com a pagesos o menestrals i, eventualment, com a catalans. Contràriament, jornalers, *lumpen* urbà, bandolers i els verament desposseïts (tant de peculi com de privilegis, atributs que solien ser correlatius) en general devien romandre, sens dubte, força menys afectes a les constitucions o privilegis catalans, que sols els prenien en consideració com a matèria punible. La seva via d'expressió o protesta política rarament degué ser el patriotisme, sinó més aviat la *jacquerie* o aldarull urbà: el «proletariat» era, decididament, «internacionalista»; no conceïa pàtria; o, més exactament, tenia la sola pàtria que derivava del lloc de naixement. Ben poca cosa, al capdavall.

8. Què és, doncs, el patriotisme d'Antic Règim? No pas, certament, la defensa o la reivindicació d'una concordança estricta o aproximada entre estat i nació, fonamentada en l'existència o creença d'unes invariants culturals distintives que han de trobar o mantenir, per força, una plasmació política congruent. Però a les societats europees de l'Antic Règim, al costat d'aquest patriotisme que hem qualificat d'«implícit» o «sobrentès», i que no es diferenciava gaire —hem dit— del dinastisme o reialisme vulgar, hi hagué tothora, latent o potencial, un patriotisme d'«oposició», que cristal·litzà excepcionalment —en el decurs dels segles XVI i XVII com a mínim— en veritables rebel·lions patriòtiques. Que aquest patriotisme d'«oposició», existent arreu almenys «implícitament» o tàcitament, esdevingués en uns pocs llocs i comptades vegades veritable acció política organitzada depengué, segurament, d'una multiplicitat de factors, estimulats i inhibidors, que caldria examinar en cada cas (fins i tot, és clar, aquells casos en què, tot i existir les condicions mínimes, no prosperaren rebel·lions semblants). Tanmateix, un factor important en tota mena de casos, reeixits o no, fou el grau de vehemència amb el qual un conjunt prou gran i socialment diversificat de patriotes es predisposava a defensar uns privilegis o «llibertats» locals que es percebien, amb raó o sense, seriosament amenaçats o mutilats «des de fora»: és a dir, de la cort o de la monarquia estant.

En circumstàncies semblants, el patriotisme no era sinó una manera —i un llenguatge— d'oposició i mobilització política; potser la variant més elaborada o reeixida d'oposició política dins les coordenades polítiques de l'Antic Règim (és a dir, fins a la irrupció dels revolucionaris francesos, i al marge de les *jacqueries* «cosmopolites» o sense pàtria, les «economies morals» de la gernació o dels petits productors independents i els mil·lenarismes o la dissidència religiosa).

El *modus operandi* d'aquestes rebel·lions o mobilitzacions patriòtiques és fàcilment discernible. Aixecar i mobilitzar el país contra el seu senyor «natural» (o els seus mals consellers, en primera instància) exigia trencar amb aquell patriotisme «implícit» tradicional i el joc de lleialtats que comportava. Es tractava, en definitiva, de dissociar pàtria i rei, de recalcar-ne (ni que fos transitòriament) les divergències i de legitimar alhora la subsegüent i necessària transferència de lleialtats, a saber: del rei a «la terra». És aleshores (i més aviat sols aleshores, em fa l'efecte) quan la llengua, la història i les seves vicissituds, la geo-

grafia o altres criteris «ètnics» podien desplegar totes les seves potencialitats «nacionals» i contribuir a legitimar, ben eficaçment, el divorci entre rei i pàtria; entre el país i el senyor del país. Pàtria o «terra», però, tampoc no era aleshores sinònim veritable o exclusiu de comunitat ètnica o lingüística, sinó més aviat de comunitat política, és a dir, d'una col·lectivitat dotada de lleis o privilegis propis, distintius, la defensa dels quals era una manera de defensar la pròpia identitat col·lectiva (o viceversa, és clar).

Ben entès, aquest divorci entre rei i pàtria era talment revolucionari o pertorbador que sovint es feia prou a contracor o es procurava retardar tant com fos possible apel·lant, generalment, a la imatge del rei-pare o justicier, carregant les culpes als seus mals consellers (els veritables enemics inicials de la pàtria) i tot confiant que la «veritat» dels fets esclataria un moment o un altre davant els ulls del sobirà. Un cop consumat el trencament, un cop esvanides aquestes il·lusions, aquestes pàtries sense rei tendien, si no esdevenien republicanes, a cercar ràpidament una solució de recanvi, és a dir, un monarca «constitucional» o respectuós amb les «llibertats» de la pàtria. En llenguatge patriòtic això equivalia a cercar el «veritable» rei del país, el sobirà autènticament «natural»: fos la casa de Bragança a Portugal, la monarquia «carolíngia» a la Catalunya del 1640, o els infructuosos esforços dels patriotes holandesos, que esdevingueren republicans *malgré eux*, com és sabut. Instaurat el monarca «natural», si aquest s'atenia a la lletra de la llei o dels privilegis, el patriotisme d'«oposició» es marfonia. O, més exactament, ja no es distingia pas del dinastisme o realisme vulgar; rei i pàtria tornaven a ser una mateixa cosa. La derrota dels patriotes, no cal dir-ho, tenia uns efectes idèntics: evidentment, per altres camins menys amables.

9. El patriotisme, igual com altres llenguatges polítics de l'època, era prou versàtil *per se*; i podia encarnar, en conseqüència, expectatives ben variades. Als segles XVI i XVII es presentava, generalment, com un moviment «conservador», «restaurador» del vell ordre, de les «llibertats» antigues i sacrosantes. Això, però, no vol dir gran cosa. A la pràctica, aquesta retòrica patriòtica podia ser la bandera política tant d'un estament «reaccionari» com d'una classe ascendent i renovadora o d'un grup relegat —però no exclòs— de la comunitat política. Les revolucions anglesa i holandesa podien encabir-se sense massa violència en el segon supòsit; la revolta dels segadors catalans del 1640 (vull dir, dels veritables segadors únicament) o las dels Gorretes quaranta anys després, totes dues al crit de «Visca la terra!», proven, simplement, la versatilitat del patriotisme d'Antic Règim o les diverses lectures que es podien fer (talment com en el modern nacionalisme) d'una mateixa «identitat col·lectiva»; la rebel·lió catalana del 1640 (ara parlo de la rebel·lió institucional i del moviment general que l'acompanyà) mostra, en fi, fins a quin punt l'absolutisme, i les redoblades i quantioses exigències dels estats dinàstics europeus del Sis-cents, podien desvetllar el patriotisme «adormit» o latent d'alguns dels seus dominis.

11. Si hi hagué «nacions» a l'Europa de l'Antic Règim, tot sembla indicar que foren nacions sense nacionalisme; sense la mena de fonaments o de dinamisme que caracteritza (i que ha fet) les nacions o el nacionalisme contemporanis. Però a l'Europa de l'Antic Règim es perfilà i consolidà una variant prou particular d'«identitat col·lectiva», que no era pas, aleshores, un fenomen universal; i que, més endavant, en el trànsit a la contemporaneïtat, no fou segurament un

factor neutre o intranscendent en els processos de formació dels estats-nació contemporanis (molts dels quals, com és ben sabut, no en tenen gran cosa d'«estat-nació» o de perfecta congruència entre nació i estat). Ben entès, aquests «antecedents» o «precedents» no eren cap garantia ni tampoc no pre-anunciaven, fatalment almenys, cap dels futurs estats-nació en concret; i, encara menys, cap dels moderns nacionalismes sense estat. El nacionalisme català contemporani no és pas una prolongació de la Guerra dels Segadors.